

ÇAĞATAY HANLIĞI

Moğollar arasında yayıldı. Kebek Han, Buhara'nın güneydoğusundaki Nahşeb'i (Karşı) merkez olarak seçince ülkenin siyasi merkezi Yedisu bölgesindeki Cungarya'dan Mâverâünnehir'e kaydı. Kebek Han zamanında gümüş sikkeler, dinar ve dirhemler kesilmiş ve bu sikkelere sonraları "kebekî" (köpekî, kobekî) denilmiştir. Ölümünden sonra kardeşleri İlçigiday ile Tuvâ Timur'un da aynı yıl içinde ölmeleri üzerine Kebek'in diğer kardeşi Tarmaşirin tahta geçti (1326-1334). Tarmaşirin İslâmiyet'i kabul ederek Alâeddin adını aldı ve İlhanlılar'a karşı Delhi Türk Sultanı Muhammed'le ittifak kurmak istedi. Bu dönemde Mâverâünnehir ile diğer İslâm ülkeleri arasındaki ticarî ve siyasi münasebetler gelişti. Ancak Tarmaşirin Han'ın Mâverâünnehir'de oturması ve İslâm ülkeleriyle dostluk bağlarını güçlendirmesi, atlı-göçebe hayatı sürdüren ve Moğol geleneklerine bağlı olan çevreler tarafından tasvip edilmedi. İbn Battûta'ya göre Çağatay hanının yılda bir defa doğuya, yani Çin ile komşu olan Almalığ şehrinin bulunduğu eyalete gitmesi âdettendi. Çünkü Almalığ devletin kuruluşundan beri başşehirdi. Halbuki Tarmaşirin Han dört yıl boyunca Almalığ'a gitmemişti. Bu yüzden Türkistan'da yeniden karışıklıklar çıktı ve Tarmaşirin tahttan indirilerek öldürüldü. İbn Battûta'nın da kaydettiği gibi İslâmiyet'in Çağatay Hanlığı'nda yayılması ve Tarmaşirin Han'dan destek görmesi üzerine Yedisu ve Cungarya'daki Moğol beyleri Tarmaşirin Han'ı tahttan indirerek eski Çağatay Hanlığı'nı yeniden canlandırmak istemişlerdi. Bu olay, Cengiz Han'ın geleneklerinin yaşadığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu gelişmelerden dolayı olmalıdır ki Mâverâünnehir'deki müslüman halk Moğol beylerine çad (haydut) adını vermiştir.

Tarmaşirin Han'ın öldürülmesinden sonra başlayan karışıklıklar otuz yıl devam etmiş, Çağatay Hanlığı, birisi yerleşik ve müslüman halkın çoğunlukta olduğu Mâverâünnehir, diğeri de atlı-göçebe unsurun hâkim olduğu ve Moğol geleneklerine bağlı Moğolistan kolu olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Moğolistan kolunun merkezi yeniden İli havzasına taşınmış, Mâverâünnehir kolu ise Karşı şehrini merkez yapmıştır. Müslüman kolun başına Cenkşi Han (1335-1337), Bozan Han (1337-1338) ve Yesü-Timur (1338-1340) geçmiştir. Birliğin sağlanamaması yüzünden gerek içeride gerekse dışarı-

da devleti tehdit eden meseleler halledilememiş, devlet içinde Türkmen beylerinin nüfuzu her geçen gün artmıştır. Kazan Timur Han (1343-1346), Türkmen beylerinin desteğiyle hanlığını koruması da yine onların isyanı sonucu tahttan indirilerek öldürülmüştür. Bu tarihlerde Mâverâünnehir'e hâkim olan batı kolu Türkmen beylerinin idaresine girdi. Daha sonra bu Türkmen beyleri arasında en nüfuzlusu olan Emîr Kazgan, Çağatay soyundan olmadığı halde devletin başına geçti. Emîr Kazgan zamanında (1346-1358) Çağatay Hanlığı'nın Mâverâünnehir kolu içerisinde Türk nüfuzu daha da arttı. Emîr Kazgan atlı-göçebe hayatını yerleşik hayata tercih etmiş olmalı ki kış mevsimini Ceyhun nehri boylarında, yazı ise Balçuan dağlarında geçirmeye başladı ve yerleşik halkın araziğine zarar vermediği için onların da sevgisini kazandı. Nitekim yerine geçecek olan oğlu Abdullah, babasından izin almadan Hârizm üzerine bir akın yaparak Hârizmliler'den 200 tuman kurtuluş akçesi alınca Emîr Kazgan oğlunu şiddetle azarlamıştır. Emîr Kazgan'ın ölümünden sonra Doğu Çağatay Hanı Tuğluk Timur Mâverâünnehir'i işgal etti. Emîr Kazgan'ın yerine geçen oğlu Emîr Abdullah'ın (1358-1359) Semerkant'ı başşehir yapması iyi karşılanmadı ve tahttan indirildi. Birkaç yıl süren karışıklıktan sonra hâkimiyet Emîr Kazgan'ın torunu Emîr Hüseyin'e geçti ve Timur Hüseyin ile iş birliği yaparak Tuğluk Timur'u bölgeden uzaklaştırdı. Daha sonra Hüseyin'i de bertaraf edip 1370'lerde Mâverâünnehir'e fiilen hâkim oldu. Onun ve Timurlu hânedanının tayin ettiği Çağatay prensleri, ayrıca Ögedey soyundan gelen bazı emirler IX. (XV.) yüzyıla kadar ismen hükümdar olarak kaldılar. Timurlular 1448'de Mâverâünnehir'i istilâ edince artık bunların isimlerinden de bahsedilmez oldu.

Almalığ, Kâşgar ve Aksu'yu merkez edinen Çağatay Hanlığı'nın Moğolistan kolu ise ne Timur ne de halefleri tarafından ortadan kaldırılabildi. Bu son Çağataylılar arasında Veys Han (ö. 1428) ile iki oğlu II. Esen Buka (ö. 1462) ve Yunus (ö. 1487) zikredilebilir. İki kardeş Çağatay topraklarını aralarında bölüştüler. Yunus'un kızı Kutluğ Nigâr Hanım Timurlu şehzadesi Ömer Şeyh ile evlendi ve oğulları Bâbü'r Taşkent'i Timurlular'dan alarak hanlığı ihya etti. Fakat bunun oğulları Sultan Ahmed ile Mehmed, X. (XVI.)

yüzyılın başlarında batıdaki bütün topraklarını Şeybânîler'e kaptırdılar. Doğu-daki toprakları ise XI. (XVII.) yüzyılın sonlarında bölgedeki dinî liderlerin eline geçti. Böylece Çağatay hânedanının bu kolu da ortadan kalkmış oldu.

BİBLİYOGRAFYA :

Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, s. 230-240, 299; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsûr* (nşr. W. Nassau Lees), Calcutta 1864, s. 466-479; Reşidüddin, *Câmi'ü't-tevârih* (nşr. Quatremère), Paris 1836, s. 149-150; a.e. (nşr. E. Blochet), Leiden 1910-11, s. 185, 297; İbn Battûta, *Se-yahatnâme*, I, 412-430; Nizâmüddin-i Şâmi, *Zafernâme* (trc. Necatî Lugal), Ankara 1987, s. 14-16; Zambaur, *Manuel*, s. 248-249; R. Grousset, *L'Empire Mongol*, Paris 1941, s. 237-285; a.mlf., *Bozkır İmparatorluğu* (trc. Reşat Uzmen), İstanbul 1980, s. 320-331; Spuler, *İran Moğolları*, s. 224, 279-284; S. Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, s. 241-242; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 184-186; Barthold, *Türkistan*, s. 592-604, 632-634; a.mlf., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (haz. Kâzım Yaşar Koprıman — İsmail Aka), Ankara 1975, s. 275-289; a.mlf., "Çağatay", *İA*, III, 266-270; Abdüsselâm Abdülaziz Fehmi, *Târîhu'd-devletü'l-Moğûliyye*, Kahire 1981, s. 64-66; Abbas İkbâl, *Târîh-i Moğûl*, Tahran 1365 hş., bk. İndeks; Nadir Devlet, "Çağatay Devleti", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, IX, 301-310; *TA*, XI, 317-318; Jean Aubin, "Le Khanat de Çağatai et le Khorassan (1334-1389)", *Turcica*, VII/2, Paris 1976, s. 16-60; Peter Jackson, "Chaghatayid Dynasty", *Etr.*, V, 343-347.

ABDÜLKADİR YUVALI

ÇAĞLAYAN CAMİİ

İstanbul Kâğıthane'de
Çağlayan Kasrı yanında
XIX. yüzyılda inşa edilen cami.

Sultan III. Ahmed devrinde (1703-1730) Kâğıthane deresi kıyısında yazlık Sâdâbâd Sarayı yapıldığında bahçe duvarları dışında Hayratiye veya Hayrâbâd adında bir de cami inşa edilmişti. Üstü kiremit kaplı ahşap bir çatı ile örtülü, sakıflı bir cami olduğu anlaşılan Hayratiye, Sâdâbâd Sarayı'nın önce II. Mahmud, sonra da Sultan Abdülaziz devrinde yenilenmesi sırasında yeni baştan yapılmıştır. Bugün mevcut olan cami, Abdülfettah Efendi'nin hatıyyla yazılmış kapısı üstündeki uzun manzum kitâbesinden anlaşıldığına göre, 1279 (1862-63) yılında yanındaki Çağlayan Kasrı ile birlikte Abdülaziz tarafından yaptırılmıştır. Tahsin Öz'ün *İstanbul Camileri*'nde (II, 16) adı geçen Çağlayan Camii ise başkadır. Çağlayan Kasrı'nın bahçe duvarlarından dışarı açılan mermer söveli harem ve selâmlık ka-

plarının karşısında bulunmaktadır. Yakınında evvelce bir karakol ile bir de mermer cepheli çeşme vardı. Yapı, kasrın da inşasını üstlenmiş olan Sarkis Balyan Kalfa tarafından o devirde tercih edilen üslupta kubbeli olarak inşa edilmiştir.

Eski fotoğraflardan caminin, derenin iki yakasını birleştiren güzel ahşap bir köprü'nün başında bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca önünde muntazam taş bir rıhtım ile iskele vardı. Erkân-ı Harbiyye haritasında bu köprü Doğançı Köprüsü olarak adlandırılmıştır. Etrafı çayırli bir düzlük halinde olup burada caminin doğu tarafında mermerden oldukça büyük ölçüde (2 m. kadar) bir de namazgâh mihrap taşı bulunuyordu. Bu da Kâğıthane mesiresinde büyük kalabalık biriktiğinde cami mekânı kâfi gelmediğinden halkın bir kısmının açık havada bu kible taşı karşısında namaza durduğunu gösterir. Fakat sonraları bu mihrap taşı ortadan kalkmıştır.

Çağlayan Kasrı mâmur olduğu süre boyunca cami de bakımlı olmuş ve Kâğıthane deresinin güzelliklerini ebedileştiren ressam ve fotoğrafçılara konu teşkil etmiştir. Nitekim Mustafa adında bir ressam tarafından yapılan yağlı boya bir tablo halen Dolmabahçe Resim ve Heykel Müzesi'ndedir. Fakat kasır 1935'lerden itibaren kendi haline terk edildiğinden cami de bakımsız kalmış, Kâğıthane çayırli İstanbul'un en büyük mesire yeri olmaktan çıkınca da cami cemaatsizlikten ihmale uğramıştır. 1938'de kasr-ı hümâyun olan kısmında imam ve ailesi oturuyordu.

Çağlayan Kasrı yıkılıp yerine İstihkâm Okulu yapıldığında cami ile de biraz ilgilenilmiş, burada yedek subay olarak bulunan mimarlara askerî makamlarca caminin restorasyonu havale edilmişse

de yıllarca çalışılmasına rağmen bu iş sona erdirilememiştir. Nihayet Türkiye Anıtlar Derneği'nin yardımlarıyla Çağlayan Camii yıkılmaktan kurtarılmıştır; ancak yine de günümüzde çok iyi durumda değildir.

Kâgîr ve kenarları yaklaşık 11.50 m. kadar olan kare biçimindeki caminin giriş kısmında iki katlı bir kasr-ı hümâyun yer alır. Bunun alt katı son cemaat yerini teşkil etmekte, üstünde ise padişaha mahsus mekânlar bulunmaktadır. Böylece Dolmabahçe Camii'ndeki yapı biçiminin burada tekrarlandığı görülür. Kasr-ı hümâyunun iki yan kanadı ileriyeye doğru taşkın olup bunların ortasında içeride kalan cephede esas giriş bulunur. Tamamen mermer kaplı olan girişin iki yanındaki plasterler tuğralı bir tacı ve bunun altında on iki mısralık manzum kitâbeyi taşımaktadır. Esas kapı ise yuvarlak bir kemer içine açılmıştır. Kasr-ı hümâyunun yanlarda dışa taşan üst kat cumbaları dört sütun tarafından taşınır. Bu sütunların altındaki yan girişler padişah ve maiyeti içindir.

Kare şeklindeki harim, dört tarafta açılmış üstleri kemerli pencerelerden bol ışık alır. Mekânın üstünü basık, kurşun kaplı bir kubbe örter. Dış cepheler köşe çıkıntıları ve mahya silmesine kadar çıkan plasterlerle hareketlendirilmiş, ayrıca ortadaki üst pencereler kavisli silmelerle çerçevelemiştir. Dış görünümü daha da zenginleştirmek düşüncesiyle harimin dört ana kemeri, dışarıdan her cephede yayvan kavisli alınlıklar halinde belirtilmiş, bunların ve kemerin içleri kabartma motiflerle tezyin edilmiştir. Kubbe içi de ağır kalem işi nakışlarla bezenmiştir. Minberin ahşaptan ve çok sade olmasına karşılık mihrap çok renkli ve kalabalık bir süsleme ile kaplıdır. Ca-

milerde pek rastlanmayan bir özellik olarak mihrap nişini üstten sınırlayan sivri kemerin içine de bir yazı frizinin konulmuş olmasına işaret edilebilir.

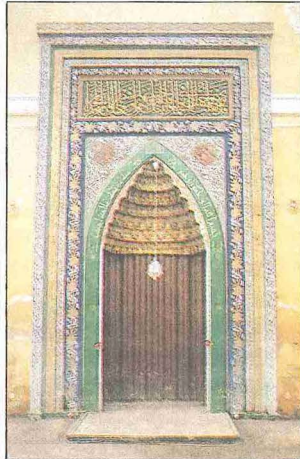
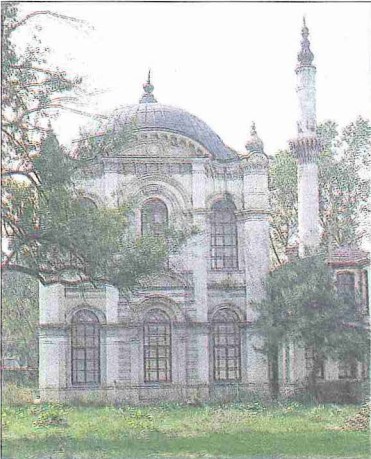
Çağlayan Camii'nin sağdaki tek minaresi, son devir camilerinin hemen hepsinde olduğu gibi kasr-ı hümâyun kitle-si köşesinden çıkar. Yuvarlak gövdenin üstünde mukarnas taklidi dört sıra halinde dendan çıkmalarının üstünde bulunan şerefe, Türk minare mimarisi gelenegine tamamen yabancı bir üsluptadır. Ayrıca şerefe ince sütunlara dayanan dalgalı bir saçakla örtülmüş ve bu saçığın sivri kemerlerinin içleri Gotik üslupta şebekelerle doldurulmuştur. Böylece burada, Ortaköy'de Yıldız Parkı girişindeki Mecidiye ve İstanbul'da Sultanhamam semtindeki Hacı Küçük camileri minarelerindeki Gotik şerefelerin bir üçüncü örneği meydana getirilmiştir. Minarenin petek kısmının en üst kenarında da kabartma bir süsleme görülür. Külâh ise bütünüyle değişik bir biçimde olup armut şeklinde dilimli bir kısmın üstünde gittikçe küçülen topar ve en yukarıda da hilâl vardı. Fakat bugün armut şeklindeki kısmın yukarısı düştüğünden eksiktir.

Çağlayan Camii, Türk sanatının yabancı tesirler altında kaldığı bir devrin eseri ve bilhassa minare mimarisinde meydana getirilen garip anlayışların bir örneği olarak dikkate değer bir yapıdır. Ayrıca İstanbul'un Türk şehir hayatında vaktiyle büyük bir yer almış Sâdâbâd ve Çağlayan'ın ayakta kalabilen son hâtırası olarak da önemlidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Âbidelerimiz (nşr. Türkiye Anıtlar Derneği), İstanbul 1954, s. 194; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, İstanbul 1965, II, 16; Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimârlığında Batılılaşma Dönemi ve Balıyan Ailesi*, İstanbul 1981, s. 261-264; Semavi Eyice, "İstanbul Minareleri", *Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, İstanbul 1963, s. 72-73, rs. 123.

SEMÂVİ EYİCE

Çağlayan Camii ve mihrabı - Kâğıthane / İstanbul

ÇAĞLAYAN KASRI

İstanbul
Kâğıthane deresi kıyısında
Sâdâbâd'da
XIX. yüzyıla ait kasır.

Sultan III. Ahmed devrinde (1703-1730) Sadrazam Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın Kâğıthane deresi kıyısında inşa ettirdiği Sâdâbâd Sarayı'nın yerinde ku-